

До разової спеціалізованої вченої ради ДФ 02-24 ЮФ
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
за адресою: вул. Іоанна Павла II, 17,
м. Київ, 01042, Україна

РЕЦЕНЗІЯ

*на дисертаційну роботу Хлистуна Юлії Ігорівни на тему:
«Програми розписів православних храмів Сходу України кінця ХХ –
початку ХХІ століття: культурологічний вимір»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань
03 – «Гуманітарні науки» за спеціальністю 034 «Культурологія»*

Актуальність теми дослідження. У 90-х роках ХХ століття, після тривалого періоду войовничого атеїзму, притаманного радянській владі, Україна не тільки встала на шлях незалежності, а й на шлях відродження духовності. Велику роль у цьому процесі грає релігія, до якої знов повернулися усі верстви українського суспільства. Відкрили закриті православні храми, почали реставрувати зруйновані храми та їхні розписи, будувати і розписувати нові. Неминуче виникало питання: за якими канонами розписувати храми, яких програм православних храмів дотримуватися, який стиль зображень використовувати. Домінування матеріалізму у радянський період призвело до деформацій духовних сенсів у розписах храмів та написанні ікон. Храми більш нагадували галереї з картинами релігійного жанру. Інакше і не могло бути, бо розписували храми митці, а не іконописці.

З початком відродження української духовності почався процес повертання до візантійського стилю розписів, більш символічного і духовного, почалися пошуки програм розписів храмів, але наукові культурологічні дослідження у цьому напрямку були відсутні.

І хоча загальна проблематика сакрального досліджувалася у глибоких роботах М. Еліаде, Р. Отто, Р. Каюа, О. Шмемана, П. Флоренського, П. Кієжковського, Н.В. Шелкової, Г. Теслюк та ін., сакральна спадщина України – у роботах Р.В. Демчук, О.О. Смоліної, М.М. Нікітенко, Т.В. Мосякіної; монументальне церковне мистецтво різних регіонів України –

у працях І.М. Дундяк, А.В. Сімонової, П.М. Жолтовського, Л.С. Міляєвої, Д.В. Степовика, О.А. Тарасенко, А.А. Тарасенка, Г.В. Акрідіної, О.Я. Садової-Мандюк, В. Шуліки, О.П. Цугорки, С.Д. Абрамовича, О. Авраменко, В. Александровича, Ю.С. Асєєва, В.О. Зайцевої, К. Новікової, але, як це не парадоксально звучить, за 33 роки незалежності України і повертання держави до визнання релігії не було здійснено жодного культурологічного дослідження програм розписів православних храмів у Сходу України кінця ХХ – початку ХХІ століття. І зараз, коли багато храмів Східної України, відроджених та збудованих за роки незалежності України, знов зруйновані та знищені за роки війни Росії проти України, питання збереження, осмислення, розуміння духовної релігійної спадщини стає особливо актуальним.

Крім того, дисертація Хлистун Ю.І. є науковим дослідженням, у якому всебічно осмислюється та пояснюється та інформація, щодо розписів православних храмів, яка була втрачена, забута, знищена. Тому результати дослідження дисертантки дуже корисні як для подальших наукових досліджень та використання у релігійних та світських навчальних закладах, так і для пересічних парафіян, для дійсного зростання рівня їхньої духовності і можуть розповсюджуватися у друкованих релігійних виданнях та у храмах.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, що містяться в дисертації. Зміст дисертаційної роботи відповідає поставленій меті та розкриває завдання дослідження. Отримані авторкою наукові результати та висновки дисертації характеризуються високим рівнем обґрунтованості і достовірності, що забезпечено використанням широкого спектру сучасних спеціальних та загальнонаукових підходів і методів наукових досліджень, кількість яких вражає і свідчить про глибину та скрупульозність дослідження.

Для визначенні основних чинників впливу соціокультурних процесів на формування програм розписів православних храмів сходу України кінця ХХ – початку ХХІ століття дисертантка використовувала культурологічний метод дослідження (підрозділи 2.1, 2.4, 3.3, 3.4, 3.6); при аналізі значення та впливу на людину, тобто визначенні виховальної функції іконографічних сюжетів та їх ансамблів – антропологічний (підрозділи 2.3, 3.2, 3.4); при розгляді програм

розписів православних храмів Сходу України, що мають узгоджену структуру і функціонують у взаємозв'язку основних складових, для виявлення структурних взаємозв'язків у програмах розписів православних храмів використовувалися системний та структурно-функціональний методи (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4, 3.4, 3.5); при відокремленні особливостей розписів православних храмів в контексті культури часу – історико-культурологічний та порівняльно-історичний методи (підрозділи 2.1, 2.2, 2.4, 3.3, 3.4); для виявлення особливості інтерпретацій іконографічних сюжетів у програмах розписів православних храмів Східної України – семіотичний метод (підрозділи 2.2, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3); для тлумачення різних сенсів іконографічних сюжетів – герменевтичний метод (підрозділи 2.2, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3); при розкритті передумов зародження та етапів розвитку іконографічних програм православних храмів – історичний метод (підрозділи 1.1, 2.1, 2.4, 3.3, 3.4); для детального вивчення програм розписів православних храмів на Сході України – наочно-аналітичний метод (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6); для порівняльного розгляду іконографічних сюжетів – компаративний метод (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 3.3, 3.4); для пояснення та порівняння особливостей програм храмових розписів – метод інтерпретації (підрозділи 2.4, 3.3, 3.4, 3.6); для розроблення класифікації програм розписів православних храмів на Сході України – вимірювальний метод (підрозділи 2.3, 3.5); для опису результатів аналізу матеріалу та виведенні часткових і загальних підсумків дослідження – метод теоретичного узагальнення (висновки за розділами).

Основним методом дослідження обрано іконографічний аналіз, заснований на спостереженні та інтерпретації розпису православних храмів, відібраних для дослідження.

За основу аналізу програм розпису православних храмів Східної України обрано, на мій погляд цілком влучно, метод аксіології. Це дозволило виявити сутність програми розпису православного храму, як комплексу «взаємопов'язаних іконографічних сюжетів, які відображають духовні та культурні цінності православ'я, а також історико-культурні традиції

конкретного регіону, і будується за принципами, властивими організації культурного простору (наприклад, архітектонічність, ієрархічність)» (с. 57).

Слід особливо відзначити, що усі ідеї та думки дисертантки ґрунтувалися на використанні польового методу дослідження, який полягав: у бесідах та інтерв'ю з настоятелями храмів, іконописцями та замовниками розпису для отримання інформації про складання програми розпису того чи іншого храму та про вибір певних іконографічних сюжетів; у особисто зроблених фотографіях у храмах, що дозволило отримати детальні зображення розписів храмів та їхніх іконографічних сюжетів. Інтерпретації зібраних даних польових досліджень здійснювалася за допомогою богословсько-культурологічного аналізу.

На особливу увагу, на мій погляд, заслуговує детальний опис сутності візантійського стилю в монументальному церковному живописі, причин звертання до нього у розписі українських православних храмів та його впливу на духовний світ віруючого. Дисертантка відзначає та підкреслює, що завдяки зворотній перспективі візантійського стилю «невидиме, фонове стає головним, тобто проявляє сакральне, яке за своєю природою є невидимим. <...> свідомість починає вловлювати те, що неможливо чітко та логічно усвідомити. <...> Завдяки зворотній перспективі у людини, яка перебуває в храмі, створюється відчуття, що на неї дивляться (зі стін). Це сприймається як те, що від Божого погляду не можуть сховатися вчинки, слова і думки людини. Цей прийом сприяє наверненню до свого внутрішнього світу, що може призвести до покайних думок. Тим самим храмовий розпис відображає, що в центрі світобудови в християнському розумінні знаходиться людина, «мікрокосм», за словами святителя Григорія Богослова» (с. 54–55).

Дуже важливим для усвідомлення сутності іконографічного зображення та адекватного сприйняття ікони акцентування авторки роботи на те, що «у східно-християнському іконописі ікона не стільки зображує, скільки являє. Акцент образотворчого церковного мистецтва зосереджений на внутрішньому, а не зовнішньому» (с. 84), погляд іконописних обрізів спрямований на того, хто дивиться. Бо «основна мета такого мистецтва – споглядання» (с. 84).

Цінним та плідним, з моєї точки зору, є розгляд храму, де відбувається комунікація між небесним і земним світом, войовничою та урочистою церквою, як семіотичний простір, тобто семіосферу, а монументальний церковний живопис як унікальний тип тексту, написаного символічною мовою. Більш за це розроблення класифікація символічних знаків.

Цікавим є розгляд структури православного храму антропоморфною, «як людина, за вченням Святих Отців, складається з духу, душі й тіла, – відзначає дисертантка, – так і внутрішній простір будівлі церкви включає три складові: «горню», тобто горній світ (небо), Святу землю (або область раю) і земну землю, яка називається «дольнею», що знаходить свій відбиток як у його архітектурі, так і в розписі. <...> Якщо загальне тлумачення антропологічне, то з того ж тлумачення вітвар означає людську душу, а храм – тіло» (с. 89, 132).

Структура та кількість опрацьованих українських і зарубіжних наукових праць та монографічних робіт за темою дисертації свідчить про глибину проведеного дослідження, дисертантка посилається на класичні та сучасні праці відомих фахівців та пропонує власне бачення програм розпису, що відображено, зокрема у поділі нею іконографічних та індексальних знаків на види, у складеній класифікації програм розпису, у баченні іконостасу як двері, вікна або брами, «що з'єднують тварний і нетварний світи» (с. 139).

Про високий рівень обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків та рекомендацій дисертації свідчить їх апробація на 25 Всесвітньому філософському конгресі 2024 у Римі (Італія), 6 Міжнародному конгресі USERN у Стамбулі (Туреччина), двадцяти двох Міжнародних і Всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях.

Скрупульозність та ретельність кожного кроку дослідження просто вражає. Авторкою проведена, без перебільшення, гігантська пошукова та аналітична робота.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– здійснено культурологічний аналіз програм розпису православних храмів Сходу України;

- запропоновано класифікацію програм розписів православних храмів Сходу України кінця XX – початку XXI ст.;
- запропоновано класифікацію сакральних символів та знаків, які зустрічаються у розписах православних храмів Сходу України зазначеного періоду;
- проаналізовано використання найбільш/найменш поширених іконографічних сюжетів у розписах православних храмів Сходу України;
- купол і вітвар православного храму розглянуті як нетотожно сакральні його частини (з точки зору культурології сакрального) і водночас найбільш сакральні храмові простори, що відображено в програмах їх розписів;
- проведено порівняння між структурою програми розпису православного храму та ієрархією християнських етичних цінностей;

У роботі також удосконалено:

- тлумачення терміну «програми розпису» православного храму;
- розуміння взаємовпливу духовних настроїв суспільства та особливостей храмового оздоблення;
- розуміння іконографії сюжету Страшного Суду, який розглянуто згідно зі структурою вписаного в його простір восьмикінцевого православного хреста.

Крім того, в дисертації набули подальшого наукового дослідження програми розписів православних храмів України та особливості сприйняття стилів розпису православного храму в контексті впливу візуальної культури.

Повнота викладу одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження відображені у 24 наукових працях, з яких 4 – наукові статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України з культурології, 1 – у науковому виданні, що входить о наукометричної бази Scopus, 7 наукових статей англійською мовою в іноземних наукових періодичних виданнях (США, Австрія, Італія, Румунія, Чехія, Естонія), 14 тез доповідей на Міжнародних і Всеукраїнських наукових і науково-практичних конгресах та конференціях. Публікації чітко відображають висновки дослідження і є логічними та обґрунтованими.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Дисертаційна робота Хлистун Юлії Ігорівни виконана на високому науковому рівні. Однак, як і кожна наукова праця, дисертація містить дискусійні положення, що потребують додаткового обґрунтування, та щодо яких можна висловити певні міркування, які можуть бути враховані дисертантом у подальшій науковій роботі.

1. При розробленні класифікації символів у розписах православних храмів авторка роботи виділяє містичні символи і визначає їх як «символи, походження яких не стільки пов'язане зі Святим Письмом, скільки з “народними уявленнями” про потойбічне життя» (с. 68). Але, по-перше містика ніколи не була «народними уявленнями», містик, як людина яка досягла вищої Божої благодаті – спілкування з Богом та істотами духовного світу, це – вищий прояв духовності, а не якесь побутове уявлення. По-друге, при розгляді так званих «містичних символів» аналізуються міфологічні та біблійні образи та сцени, а не акти містичного спілкування з Богом, тим паче при розгляді розпису Страшного Суду.

2. У цієї ж класифікації вводяться так звані «абстрактно-спіритуалістичні символи», яким дисертантка дає визначення знаків, «що мають абстрактну форму (наприклад, геометричні фігури)» (с. 70). Не зрозуміло, який зв'язок має спіритуалізм, як окультна доктрина, згідно якої можливо спілкування з духами померлих, до геометричних фігур? Тим паче, при розгляді цих символів аналізується зображення Спаса у Силах, а також Мандорла – «особлива форма німба, сяйво овальної форми, витягнуте у вертикальному напрямку, всередині якого міститься зображення Спасителя» (с. 71) і асист в неї, який, як зазначає авторка, «символізує присутність Божественного світла» (с. 72).

3. Іноді опис зображень у храмі перевищує їх культурологічний аналіз. Хоча, це є і свідоцтво скрупульозного підходу до кожного кроку дослідження, кожного висновку.

Висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації, яка носить самостійний і творчий характер, має наукову та практичну цінність. Наявність дискусійних питань, насамперед,

характеризують складність і актуальність досліджуваної теми та самостійний підхід до її розгляду дисертанткою. Авторка у дослідженні досягає його мети.

Загальний висновок. Дисертаційна робота виконана на високому теоретичному рівні, матеріал дисертації викладено в логічній послідовності, всі висновки отримали необхідну і достатню теоретичну аргументацію та є методологічно обґрунтованими. За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Хлистун Ю.І. відповідає обраній нею спеціальності 034 – «Культурологія», робота пройшла належну апробацію. Дисертація є самостійною завершеною роботою, в якій відсутні порушення академічної доброчесності. Оформлення дисертації в цілому відповідає встановленим вимогам.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація Хлистун Юлії Ігорівни на тему «Програми розписів православних храмів Сходу України кінця ХХ – початку ХХІ століття: культурологічний вимір», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 – «Культурологія».

Рецензент:

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових
та суспільно-політичних дисциплін
Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля

Наталія Шелковая

Шелкова
Лазарьшик
Шелкова О.В.

